

SÉRA BÁLINT – SZALÁNSZKI EDIT

Falra hányt ördög **Vallási és hiedelemmotívumok a 17–18. századi kéziratos protestáns prédikációkban*

FALRAHÁNYÁS, (KONKOLYH)INTÉS

KÖZISMERT, hogy a középkortól az írásbeliség az elit kultúra struktúraszervező eleme, míg a populáris kultúra éppen a szóbeliségén keresztül közelíthető meg helyesen. Van azonban néhány olyan műfaj, amely utólag egyfajta membránként fogható fel a két réteg között — már ha e két réteg egyáltalán elkülöníthető nagyobb veszteségek nélkül —, ilyen a prédikáció is. Mivel tehát a két sík metszéspontjában van, feltételezhető róla, hogy megmutatja, milyen elemek vándorolnak „fentről le” és fordítva. De hogy ez valóban így van-e, a későbbiekben majd kiderül.

Az egyszerű szabállyal szembeni kétségek azért merülhetnek fel, mert azok a vándorelemek, amelyekről szó lesz, ellentmondásba kerülnek a műfaj belső normáival. Hiszen prédikációkról van szó, ráadásul protestáns prédikációkról. Vagyis a Szentírás *magyarázatáról*, értelmezéséről, ami elsőre talán nem is olyan kézenfekvő, mint amilyennek látszik, hiszen a katolikus prédikációkból a 16. századra szinte nyomtalanul elpárolog a szentírásmagyarázat, az egyéb liturgikus elemek rovására¹, s a reformáció vallási programja éppen ezzel szemben fogalmazódott meg, s így — kissé sarkítva — az irodalomelméletek archetípusa lett a hermeneutikai fordulata miatt. „Természetes dolog, hogy ez a körülmény teljesen megváltoztatta az igehirdetés eddigi gyakorlatát. Egyszerre eltűntek [sic!] az egyházi és profán történetekből vett legendák, mesék; egyházi és világi bölcsek tekintélyére való hivatkozás, mert a szentírásban maga az élő Isten beszél.”² Az a kérdés, hogy a 17. századi külső támadásokból következően meglehetősen „dogmatikus” protestáns igehirdetési elmélet „puhul-e” a (kevésbé harcos) későbbi évszázadokban, példának okáért a vizsgált időszakunkban, a 17–18. században, hiszen ha kicsit enyhül az értelmezés és a prédikáció műfaji szabályozottsága, megnyílhat az út újra az idézetben említett legendák, mesék, példázatok, adomák és legfőképp hiedelmek számára. Talán sokak elkeseredésére azt kell mondanunk a vizsgált szövegek alapján, hogy alig tapasztalható ezen a fronton változás: textus,

* A tanulmány az OTKA T 026586 támogatásával készült.

¹ Vö. RAVASZ 1915.² RAVASZ 1915. 68.

summa, magyarázat, tanúság, s közben esetleg valamilyen exemplum (legtöbbször csak nyomaiban).

Az, hogy ez a jelenség mennyiben műfajspecifikus, azaz hogy a műfaji kötöttségek túl vannak-e más okai is, arra csak összehasonlító elemzések adhatnak választ, ez azonban meghaladná erőnket (ráadásul a képlet korántsem ilyen egyszerű, gondoljunk csak az *Ördögi kísértetekre*). Számtalan ok közt figyelembe kellene venni azt is, hogy milyen kontextusban hangzottak el ezek a beszédek, hiszen egy falusi és egy városi lelkész ideológiai beágyazottsága igen eltérő (itt nem a vulgármarxista, sokkal inkább a fogalom Foucault–Althusser-féle megközelítéséről van szó) — noha az efféle rekontextualizációs kísérletek sikerességével kapcsolatban kissé szkeptikusak vagyunk.

Mindezeket azért kellett bevezetésül elmondanunk, mert annak a kutatási programnak az implicit feltevéseit, amelynek forrásfeltárásában csekély mértékben részt veszünk, nem mindig igazolják az eddigi eredmények.

Néhány szó a kutatásról: 1996-ban indult el, és távolabbi célja a magyar folklór teljes vallási és főképp hiedelmi motívumkincsének feltérképezése. Legcélravezetőbb a kutatási pályázat szövegéből idézni a kitűzött feladatokat, mert itt megjelennek az említett előfeltevések: „Az adatbázis és mutató a folklór mitológiai (vallási) motívumaira terjed ki, és kiegészül az elit kultúra forrásaiban előforduló folklórmotívumokkal. Ezzel a magyar (és európai) folklór-műfajok tematikájának igen széles, minden műfajban jelenlévő közös — néhány műfajban kizárólagos — rétegét jelöltük meg, amelynek révén az európai folklór fontos belső csomópontjai és külső — folklóron kívüli — kapcsolódási szálai ragadhatók meg. E motívumok rendszere több műfaj közös archaikus »mitikus rétegét«, »történeti gyökereit« jelentik.” A kutatás feldolgozandó forrásanyagát képezik a magyar folklór prózai és verses műfajai — hiedelem-szövegek, eredetmondák, legendák, exemplumok, archaikus imák, ráolvasások, tündérmesék, a ritusköltészet, illetve az irodalmi műfajok — és az elitkultúra dokumentumai —: látomásirodalom, mirákulumelbeszélések, hagiográfia, hitvita-irodalom, demonológiai irodalom, elit mágia-, illetve varázslóirodalom, didaktikus irodalom, kalendárium, boszorkányperek, varázslóperek, egyéb bírósági dokumentumok és a prédikációk. A munka közben a létrejött anyagból folyamatosan épül fel egy olyan számítógépes adatbázis-rendszer, amely tartalmazza a vizsgált műfajok teljes motívumrendszerét, ezáltal nemcsak összmutatóként, hanem műfajmutatóként is használható.

Mi a 17–18. századi kéziratos protestáns prédikációs korpusz egy vékony szeletét, 13 szerző 19 kötetnyi prédikációját tekintettük át a Debreceni Kézirattárban. Ez a több ezer oldalnyi anyag már a feldolgozás során rengeteg módszertani ellentmondást vetett fel — s a leggyakrabban felmerülő probléma éppen a motívum fogalma volt. Egy magyar szakos egyetemi hallgató a fogalom kapcsán elsősorban valamilyen narratív szekvenciára gondol, amely különböző műfajokon, különböző variációkban akár évszázadokon is átível. Egy ilyen fogalom azonnal felveti az azonosság/különbözőség erőteljes metafizikai beágyazottságú fogalmait az ismétlődés fogalmában; például tekinthető-e motívumnak az *Odüsszeia*, amikor Joyce-nál, vagy akár már Vergiliusnál megjelenik? Vagy egy másik szélsőséges példaként említhetjük az elhíresült Roland

Barthes-tanulmányt, az *S/Z*-et³, amelyben — nagyon leegyszerűsítve — a szerző többek között a lehető legjobban lecsupaszított narratív kódsorozatra osztja fel és ezek segítségével értelmezi Balzac *Sarrasine* című novelláját. Ezeket ő proairetikus kódoknak nevezi, ilyen kód például a Séta, a Gyilkosság, a Találka. Az tagadhatatlan, hogy ezek narratív szekvenciák, és gyakran meg is jelennek az irodalmi művekben, ugyanakkor az is triviális, hogy nem lehet a (filológiai) eredetüket felmutatni, ami nem független Barthes radikális intertextualitásról vallott felfogásától.⁴

Halasszuk el egy pillanatra a motívum elméleti problematikáját azért, hogy Barthes feltételezhető munkamódszerén keresztül bemutassuk a mi említett módszertani problémánkat — ugyanis az *S/Z* proairetikus kódjainak korlátozott a száma, s nem annyi van, ahány féle cselekvés a novellában. Vagyis Barthes-nak elég volt olvasás közben kigyűjteni minden cselekvést, s aztán a hasonlóságokat megkeresve nagyobb csoportokra osztani őket, hiszen nyilvánvaló, hogy semmiféle előzetes adat(bázis) ismeretét nem igényli a cselekvések elkülönböztetése más, mondjuk a leíró részekről. Ehhez képest a mi munkamódszerünk a következő kellene hogy legyen: feljegyezni minden ismétlődést (kettő elég, vagy annál több kell? Három? — erre majd később visszatérünk), aztán kizámi a bibliai eredetűeket, majd megvizsgálni, hogy a maradék más műfajú forrásokban előfordul-e. Vagyis előre rendelkezniük kell minden ismert motívummal ahhoz, hogy megtaláljuk a variációit. Például ha elolvasom az első prédikációt nem találhatok semmit, hiszen az az első, tehát nem ismétlődhet semmi, hacsak nem a prédikáción belül. A másodikban már találhatok valamit, ami az elsőben szerepelt. Csakhogy most újra kell vizsgálnom az elsőt, hátha talállok olyasmit, ami a másodikban előfordul. Jöhet a harmadik, aztán visszatérés a másodikra és aztán az elsőre, és újra a harmadikra és így tovább. Nem emlékeztet-e ez a gadameri megértés mechanikájára⁵, a hermeneutikai körre, amely örökké egy egészet előfeltételez, majd mindezt módosítja egy egészebb egész tükrében? Ha ez végtelen, lehet-e a motívumkutatásoknak valaha vége?

Hogy végre rátérjünk az anyagunkra, a probléma szemléltetésére lássuk a következő motívumot, pontosabban a nyersanyagot, a motívum egy variációját:
ppk030001/Sajó 1712:5:8⁶*/*ördög/cselekedete*/**/*vet/konkolyt/búzába/éjszaka*⁷

³ BARTHES 1997 (1970). 33.

⁴ BARTHES 1996. 67.

⁵ Vö. GADAMER 1984. 191–192.

⁶ SAJÓSZENTPÉTERI 1712. 5.

⁷ Korábban már kitértünk arra, hogy a kutatás során folyamatosan épül fel egy számítógépes adatbázis, amelynek alapja egy kilenc karakterből álló kódsor. Kiragadott szemléltető példánkban ez a sor elején helyezkedik el, s két részre oszlik: az első három karakter az adott műfaj rövidítése (példánkban: ppk = kéziratost protestáns prédikáció), a következő hat karakter pedig az adott szöveg/kötet sorszámát, valamint a köteten belül egy adott prédikáció sorszámát jelöli (esetünkben a munka során vizsgált harmadik kötet első prédikációjában talált motívumvariációról van szó). A kódsort a hivatkozás követi (ennek sorrendje: szerző, évszám, oldalszám, sorszám), majd végül maga a motívum, vagyis annak variánsa. Ezek kódolása a gyökérmotívum kiemelésével (jele: *), illetve az ennek — olykor többszörösen — alárendelt motívumelemek (**) alárendeltjeikhez (***) egymáshoz és a gyökérhez viszonyított hierarchiájának megállapításával, valamint ennek jelzésével történik.

Induljunk a kályhától: egy bibliai szövegrész, esetünkben Máté 13. szövszerinti idézése még nem motívum. Ugyanezen szövegrész parafrázálása már motívumnak tekinthető, hiszen ez egy szövegrész tartalmának eltérő formában való megjelenése, a Néprajzi Lexikon *motívum* szócikke például így fogalmaz: „a motívum tartalmi szerveződési egység”⁸, amelyből következik, hogy azonos tartalom különböző formában jelenik meg. Könnyű Derridára hivatkozva amellet érvelni, hogy a forma/tartalom szembeállítás csak egy olyan rendszerben jöhet létre, amelyben egy rendszeren kívüli jelölt megnyugtató távollétére (ez a derridai terminológiában a transzcendentális jelölt), vagyis biztos, ám elhalasztott jelenlétére támaszkodhatunk — márpedig a nyelvben, mivel az csak különbségek rendszere, ilyen jelölt törvényszerűen nincs. Vagyis, kirángatva Derridát saját nyelvéből, nehéz lenne elképzelni bármilyen tartalmat, mondjuk egy gondolati tartalmat akármilyen jelrendszeren kívül megjeleníteni. Még tovább egyszerűsítve, ha a bibliai „veres sárkány”⁹ helyett „vörhenyes sárkány”¹⁰ szerepel egy prédikációban, vagy *horribile dictu* piros sárkány (mindenki megnyugtatóására: ilyen nincs!), az ugyanaz a tartalom? És ha egy ötvenes évekből *New York Times*-cikkből szerepel a vörös sárkány, az is ugyanaz? Persze ez utóbbi, noha kapcsolatban van a forma/tartalom oppozícióval, illetve annak gyors reagálású dekonstrukciójával, egy újabb fogalommal, a kontextus hasonlóan terhelt fogalmával bonyolítja a kérdést. Tehát a forma/tartalom szembeállítás, amire elméletileg a *motívum* fogalma ráépül, használhatatlan.

Ráadásul a — most jobb szó híján — hiedelemmotívumoknak nevezett motívumok esetén az eredeti motívum, eredeti tartalom csak szóbeli! — vagyis már csak írásos, lejegyzett invariánsaiban ismerhetjük meg. Mindezek a kétségek persze a „Józan Ész” nevében könnyen félresöpörhetőek — ugyanakkor nem vagyunk olyan naivak, hogy új fogalmat javasoljunk a *motívum* helyett, de legalább óvatosan fogjuk használni.

Visszatérve példánkhoz, arról volt szó, hogy ebben a prédikációban találtunk egy szövegrészt, amelynek kimutatható a pontos bibliai „eredete”. A Bibliában az a cselekménysor, hogy „egy embernek az ellensége konkolyt vet a búzába” egy példázat cselekménysorának egyetlen mozzanata¹¹, ami persze egyáltalán nem zárja ki, hogy a

⁸ Néprajzi Lexikon, K–Né, 648.

⁹ Jelenések Könyve 12, 3–9: „Láttaték más jel is az égben, és ímé vala egy nagy veres sárkány... ama régi kígyó, a ki nevezeték ördögnek és a Sátánnak”

¹⁰ SAMORJAI 1636., 207. „azért mondgya Szent János vörhenyes Sárkánnak, és réghi kígyonak, fényes Angyallá-is tünteti föl magát”

¹¹ Máté 13, 24–31: „Más példázatot is adott eléjük, mondván: Hasonlatos a mennyeknek országa az emberhez, a ki az ő földébe jó magot vetett; De amikor az emberek alusznak vala, eljőve az ő ellensége és konkolyt vete a búza közé, és elméne. Mikor pedig felnekedék a vetés, és gyümölcsöt terme, akkor meglátszék a konkoly is. A gazda szolgái pedig előállván, mondának néki: Uram, avagy nem tiszta magot vetettél-e a te földedbe? honnan van azért benne konkoly? Ő pedig monda nékik: Valamely ellenség cselekedte azt. A szolgák pedig mondának néki: Akarod-e tehát, hogy elmenvén, összeszedjük azokat? Ő pedig monda: Nem. Mert mikor összeszeditek a konkolyt, azzal együtt netalán a búzát is kiszaggatjátok. Hagyjátok, hogy együtt nőjön mind a kettő az aratásig, és az aratás idején azt mondom majd az aratóknak: Szedjétek össze először a konkolyt, és kössétek kékébe, hogy megégessétek; a búzát pedig takarítsátok az én csűrömbé.”

búzába való konkolyhintést egy pontosan megnevezhető eredetű vándormotívumnak tekintjük ott, ahol felbukkan. Csakhogy ilyenkor szokott következni egy csakhogy. A Bibliában, Máténál a konkolyhintés egy Jézus által elmondott *példázat*. Vagyis nem tulajdonképpeni értelemben használódik. *Tulajdonképpen* egy kvázi-allegória. Parafrazálva azt jelenti, hogy Istennek bizonyos időre van szüksége ahhoz, hogy a büntetés csak a valódi bűnösöket érje el, mint ahogy a konkolyt is csak aratáskor különítik el a búzától, akkor, amikor már biztosan látszódik a kettő közötti különbség. Vagyis Jézus itt türelemre inti a bosszúsomjas keresztyényeket — majd az Isten az utolsó ítéletkor megbünteti a hitetleneket¹².

Azt írtuk, persze szándékosan, hogy „*tulajdonképpen* egy kvázi-allegória”, ami persze paradoxon, ugyanis tulajdonképpeni használatában ez nem lenne allegória, mert az allegória a hagyományos retorikai megközelítések szerint jelentésátvitel, vagyis a szavak nem tulajdonképpeni használata.

Tehát nem mondhatjuk azt, hogy a konkolyt vet a búzába e két értelme, tartalma azonos lenne, hiszen akkor nem beszélhetnénk átvitt és tulajdonképpeni használatról. A már idézett motívum-variációnk egy másik tartalom egy hasonló formában, és nem pedig — visszatérve a már tárgyalt definícióra — ugyanazon tartalom másik formában. A *konkolyhintés* nevű motívumot Dömötör Ákos exemplum-katalógusa¹³ is ismeri és ismerteti. Hadd idézzük a motívum interpretációját: „A krisztusi példázat már igen korán alapjául szolgált a szállóige, közmondásszerű szólás kialakulásának. A felsorolt exemplumok a következő variáncsoportba oszthatók: a) *konkolyhintést említ csupán*: 8–9. változat, b) *az ördög konkolyt hint* [a mi kiemeléseink]” etc. Miközben ismét a „Józan Ész” hangjára hagyatkozva helyénvalónak találhatjuk az invariáns csoportokat a megnevezett eredet alapján, mégis nehezen cáfolható érveket hoztunk ellene.

Íme ugyanannak a motívumnak két másik variációja egy fél évszázaddal későbből, hogy tovább bonyolítsuk a problémát:

ppk080031/Ben 1776–1821B:331:12–15¹⁴*/sátán/cselekedete/**/hint/konkolyt/ha alszanak/emberek/***/ha vigyáznának/sem mire sem menne/ravaszságával.

Ebben egy kis különbséggel ugyancsak ennek a konkolyhintés köré szerveződő motívumnak az egyik variánsa jelenik meg, úgy mint a fent tárgyaltban. Noha itt véletlenszerűen kerültek egymás mellé ezek a motívumvariációk, mégis mintha egy olyan időbeli folyamat egyik állomását fedezhetnénk fel benne, amely egy lejegyzett forrásanyag orális jelentésfejlődésével lenne analóg. Tehát a hozzátoldott feltételes mellékmondat megváltoztatja az előzőeket, allegorizáltabb jelentést ad a konkolyhintésnek. Mivel — hál' Isten — rendelkezünk a szerzővel, mint szövegösszetartó funkcióval, egész egyszerűen azt mondhatnánk, hogy Benedek adekvátabb olvasatot

¹² Máté 13, 37: „Ő pedig felelvén monda nékik: A ki a jó magot veti, az az embernek Fia. A szántóföld pedig a világ; a jó mag az Isten országának fiai; a konkoly pedig a gonoszok fiai. Az ellenség pedig, a ki a konkolyt vetette, az ördög; az aratás pedig a világ vége; az aratók pedig az angyalok.”

¹³ DÖMÖTÖR 1992. 45.

¹⁴ BENEDEK 1776–1821. 331.

hozott létre, mint Sajószentpéteri. Csakhogy Benedek „ugyanazt” a motívumot a következő kódsorunkban ismét úgy használja, mintha csak hallomásból ismerné:

ppk070029/Ben 1768–87:395:15–18¹⁵/**/pokolban/**/vannak/***/halhatatlan férgek /
 *** / égő kementzék/**/keservesen/szülő asszonyok/***/vég nélküli / büntetések / *** /
 folyton/égő konkolyok.

A pokolban a szó szoros értelmében konkolyok égneek folyamatosan. Ha Benedek egyszer tudta, hogy a konkolyégetés egy allegória, feltételezhetjük-e, hogy közben elfelejtette? Igen. Ennek ellenére — mégiscsak feltételezve, hogy nem felejtette el — (hiszen Foucault-tól tudjuk, hogy a biográfiai szerző funkciója éppen arra szolgál, hogy ilyen és ehhez hasonló feltételezéseket kétségtelenül bizonyosnak tekinthesünk¹⁶), ezt nyugodtan közvetlen bizonyítékként használhatjuk arra, hogy a harmadik kódsor nem a konkolyhintés motívumvariánsa.

Ez a kis példatár egy másik problémát is magával hozott, az értelmezés örök polemikus fogalmát. Ezen kutatás számára ugyanis kevésbé érdekesek a bibliai eredetű motívumok, mert távoli célja — mint már idéztük — a vizsgált műfajok közös archaikus „mitikus rétegének”, „történeti gyökereinek” feltárása, tehát nem a tételes vallási tanok felkutatása – nem mintha az nem volna érdekes, csak azt már ismerjük. És itt ütközünk az említett sajátos fogalomba, mert protestáns prédikációkat vizsgálunk: ahhoz, hogy egy motívumot hiedelemmotívumnak tekinthesünk, feltétel, hogy az adott motívum valamennyire eltérjen a kor hivatalos vallásos világképétől. Ami, protestáns prédikációról lévén szó, nem más, mint a Biblia, pontosabban annak egyik értelmezése. Vajon egy kisebb eltérés (a paradigmatiszós vörös sárkány — vörhenyes sárkány, vagy éppen az iménti, Benedek-féle kettősség) tekinthető-e már eltérésnek, vagy csak egyéni interpretáció, esetleg elírás? Nem megyünk bele mélyebben ebbe a problémába se, csupán jelezzük, hogy tudunk róla.

És nem csak az adatok létrehozása — szándékosan használjuk ezt a kifejezést a fenti érvek következményeként —, tehát nemcsak az adatok létrehozása, hanem az így létrejött adathalmaz csoportosítása is rengeteg kérdést vet fel.

De valamiféle rendszerezés mégiscsak szükséges, mert a „száraz” adatsor még aligha tekinthető *információnak*.

FALRA FESTÉS?

Mielőtt rátéménk az egyes motívumtípusoknak, valamint maguknak a motívumoknak az ismertetésére és a rendszerezés problémáira, szükséges egy újabb kitérőt tennünk, és néhány szót ejtenünk arról a kontextusról, amelyben ezek a típusok megjelennek, vagyis az általában vett írott prédikációról. Másfél évtizednyi kutatás után, a munkálat eredményeit összefoglaló kötetben Kecskeméti Gábor¹⁷ helyeslően bólint Tarnóc Márton hasonlatára, amely szerint a protestáns prédikációskötetek sivatag-

¹⁵ BENEDEK 1768–87. 395.

¹⁶ FOUCAULT 1999. 119.

¹⁷ KECSKEMÉTI 1998. 38.

ban magasodó, hatalmas, szürke sziklatömbök, s amelyeknek „megmászása nem ígér oly szép kilátást termékenyebb földekre, mely indokolhatná a vele járó vesződést”¹⁸. Nos, lássuk, tényleg így van-e?

Zoványi szerint az igazi prédikációk a felvett bibliai szövegnek a versek, sőt szavak sorrendjét is szem előtt tartó részletes magyarázatai voltak, nem pedig a mai homiletika értelmében kitervelt szabályszerű prédikációk. A hivatalos előírások által szabályozott és konstituált prédikáció szerkezetének mérvadójaként a Spenót Melius rendtartásának X. cikkelyét említi, amely szerint egy szabályosan szerkesztett prédikáció a következő részekből épül fel: *textus*, *summa*, *magyarázat*, és *tanúság*. Itt szükséges visszautalnunk e dolgozat elejére, ahol a vizsgált szövegek alapján már utaltunk arra, hogy „alig tapasztalható ezen a fronton változás: *textus*, *summa*, *magyarázat*, *tanúság*, s közben esetleg valamilyen *exemplum* (legtöbbször csak nyomaiiban).” Azt tapasztaljuk tehát, hogy — előfeltevéseink ellenére — nem nyílik meg az a bizonyos út a 17–18. századi kéziratos protestáns prédikációkban a legendák, mesék, példázatok, adomák és hiedelmek számára.

Az írott prédikációk funkciójával kapcsolatban egyébként Kecskeméti eloszlát minden tévhitet: „Számos jel szerint ugyanis több prédikációgyűjtemény kiadásakor a szerzők mindenekelőtt prédikátortársaikra számítottak mint feltételezett közönségre, művükkel mint *segédkönyvvel* [a mi kiemelésünk] kívánták szolgálni öket saját prédikációik elkészítésekor.”¹⁹ Kecskeméti gyanúkat megerősítve megjegyzi azt is, hogy azoknak a köteteknek az esetében, ahol nem találunk utalást ilyen szerzői intencióra, a prédikáció nyomtatott változata nem azonos a gyűlekezet előtt ténylegesen elmondott szöveggel, s hogy az írott változatok magasabb műveltségi szintet kívántak meg, tekintve a prédikációkban igen gyakori bibliai és egyéb jellegű utalásokat, rövidítéseket. Kecskeméti ennek kapcsán említi a Károlyi Zsuzsanna fölötti halotti beszédek gyűjteményét, amelyben Keserű Dajka János 11 lapos prédikációjában²⁰ összesen 22 „etc.” olvasható, „részint a bibliai szövegből való kiegészítés, részint a prédikatori bővítés lehetőségére utalva”²¹.

Az egyszerűsítő rövidítéseket alkalmazó — s az előadásmód mikéntjét ezzel a szónokra bízó — prédikáció műfaja tehát szorosan kapcsolódott az írásbeliséghez, annál is inkább, mivel már a késő-középkorban „fejlődésben volt abba az irányba, hogy tisztán írott műfaj váljék belőle”²².

Már a 16–17. században is nyilvánvaló volt, hogy a lelkipásztor legfőbb feladata a tanítás, Magyarországon azonban a lelkipásztor tanítómunkája rendkívül szűk körre korlátozódott, s egész tevékenységében alkalmazkodnia kellett az éppen uralmon levő szellemhez. A fő törekvés arra orientálódott, hogy a szertartások helyébe az igehirdetés lépjen az istentisztelet leglényegesebb alkotóeleméül. Emellett azonban sok problémát okozott a vallásos jelleget öltött népszokások kiküszöbölése, hiszen, ahogy

¹⁸ TARNÓC 1978. 69.

¹⁹ KECSKEMÉTI 1998. 42.

²⁰ RMK I. 539. = RMNY 1307.

²¹ KECSKEMÉTI 1998. 43.

²² TARNAI 1984. 259.

Zoványi írja: „virágzott a babonáknak minden fajtája, és ha az ezért való felelősséget vonakodott is vállalni az egyházak dogmatikus fogalomköre, az ördög személyes létezéséről szóló tannal [...] szintén hozzájárult a terjedésükhöz. Az ördög kísértéseiben majdnem mindenki hitt, [...] sőt a természet-en-kívüliséget éppen annyira megegyezőnek gondolták a természettel, mint a természet valódi törvényeit”²³, így eredmény nélkül küzdöttek még a kirívóbb babonák ellen is. Legfőképpen az előjelekben, a kísértetekben, valamint a boszorkányokban való hit terjedt el mindenfelé.

Valóban: még az ezt követő évszázadok dogmatikáiban is megtaláljuk az ördög létezéséről szóló tant. Egy 1888-ban írt dogmatikában²⁴ olvasható az a kijelentés, mely szerint a sátán nemcsak az egyes ember ellen száll harcba, hanem az „isteni alapon nyugvó társas életrendek” ellen is fellép, azaz az egyház, az állam, és a család ellen. A rossz angyalok kategóriájának tárgyalásakor így fogalmaz a szerző: „Ez angyalok bukását valószínűleg a gőg — superbia —, mint az ő első bűnük [...] idézte elő. S valószínű az is, hogy nem egyszerre, nem is egymás után, hanem bizonyos fő vezérlete alatt estek [...], kit az Irás Sátánnak és Ördögnek nevez [...], s ki vagy rábeszéléssel vagy példaadással [...] vonta őket ugyanazon bűn körébe. Ez pedig nem a teremtés hat napján belül [...], hanem annak végével az első emberpár esete előtt a világ második hetében [...] történt. Mely napon? — bizonytalan.”²⁵ Nyilvánvaló, hogy ez a kijelentés már egyfajta interpretációja a bibliai állításoknak, hiszen a Bibliában csak az első hét eseményeinek leírásánál találkozunk az egyes napok pontos számozásával, az első hét után már bizonytalan, hogy mennyi idő telik el például a bűnbeesésig, vagy egyáltalán, amíg Isten megteremti a nőt.

Hogy mennyire él még jóval később is a Zoványi által említett hit, azt még egy példával illusztráljuk. Egy 1985-ben kiadott dogmatikában²⁶ a szerző a Bibliában szereplő „középlenyekről” ír: az angyalokról és a démoni hatalmasságokról, akiknek feje a sátán. Sorra veszi az ehhez kapcsolódó felfogásokat, s különösen a démoni erőket elutasító véleményeket állítja pellengérré. Hadd idézzünk egy példát ezek közül: „Nyomatékot adott a nemleges feleletnek, hogy úgyszólván népi képzetekről, babonáságokról van szó. Idegen elemektől tisztítjuk meg tehát a hitet, ha a primitív észjárás efféle babonás maradványait, mint idejét múlt s a hithez méltatlan dolgokat felszámoljuk.”²⁷ A szerző ellenérve így hangzik: „A világháborúk százada oly hallatlan módon tapasztalhatta az emberben lappangó démoni erők valóságát, hogy a védő, őrző és segítő angyali hatalmakban keresik az ellensúlyt.”²⁸ Ennél azonban többet állít. Véleménye szerint az emberek azzal teszik a legnagyobb szolgálatot a sátánnak, ha kétségbe vonják létét, valamint, ha csak az evilági rossz jelképének tekintik! Az ördög személyes létezéséről szóló tan a korábbi évszázadokhoz képest igen kevés változással él tovább egészen a huszadik századig.

²³ ZOVÁNYI 1977. 347.

²⁴ MASZNYIK 1888.

²⁵ MASZNYIK 1888. 74.

²⁶ TÖRÖK 1985.

²⁷ TÖRÖK 1985. 220.

²⁸ TÖRÖK 1985. 220-221.

Ha tehát biztosnak tekinthetjük a protestánsok ördöghitét, fontos forrásnak kell tekintenünk minden olyan adatot, amely alapján eldönthetnénk, hogy egyes konkrét vélekedések követik-e a kor dogmatikáját, vagy nem, hiszen ez utóbbi azt jelentheti, hogy mindenképpen valamilyen világi hittel, vagyis mondhatjuk, hogy hiedelemmel van dolgunk. Szerencsére rendelkezünk ilyen forrással! Samorjai János 1636-os rendtartásáról van szó, amelyből mindenesetre nyilvánvaló már, hogy alig van eltérés a motívumok és a megengedett ördöghit között.

E kis kitérő után térjünk vissza a rendszerezés problematikájához! Eddig csupán érintőlegesen foglalkoztunk azzal a szükségszerűséggel, hogy az egyes nyers találatokat egy-egy motívum alá kell sorolni, valamint hogy a motívumokból konstruálódó nagyobb motívumtípusokat meg kell nevezni, tájékozódásul. Kezdjük azzal, ami talán a legfontosabb: összesen 18 motívumot találtunk, amelyek nem bibliai eredetűek. A több ezer oldalnyi elolvasott szöveghez képest talán csekély számúnak tűnhet ez a felfejtett 18 motívum, s épp emiatt szükséges visszautalnunk dolgozatunk elejére: a prédikációkban jelenlévő motívumok e csekély számát az indokolhatja, hogy az igehirdetési elmélet továbbra sem „puhul”, szigorúan dogmatikus marad, s hogy a prédikáció műfaji szabályozottsága továbbra sem enyhül. Induljunk az *ördögszövetség* motívumtípustól!

A Luther által létrehozott új, ördöggel szövetséget kötő varázsló-kép és Faust alakja csupán Melanchthon tanítványánál, Lercheimer-nél kapcsolódott össze, amikor a wittenbergi diák ördögszövetség történetét és Faust ördögi mágiáját egy történeten belül említette. Frazon Zsófia *Az ördögszövetség*²⁹ című munkájának egy lábjegyzetében ismerteti a Bihari Anna által szerkesztett hiedelemmonda-katalógus³⁰ ördög-típusait: „Ezek a következők: 1. az ördög külseje, megjelenése, viselete, felismerése; 2. rászédett ördög; 3. embereket bántalmazó ördög; 4. embereket segítő ördög; 5. pokolba szegődő emberek; 6. ördögnek ígért elszegődött emberek; 7. ördög a templomban; 8. földi ördög; 9. ördögszerető”. E felosztáshoz képest Frazon már csak két nagyobb csoportba sorolja az ördögöt, hiszen a műfaj, amivel foglalkozik (boszorkányperek jegyzőkönyvei), törvényszerűen csak bizonyos típusok megjelenését teszi lehetővé; e két csoport alapján elkülöníti egymástól „az ember-ördög viszonyt kihangsúlyozva, a külső megjelenést ezen viszonyra vonatkoztatva”³¹ az embert *segítő* és az embert *bántalmazó* ördögöt.

A prédikációkban jelenlévő ördögalakok, ahogy Frazonnál, a műfaj jellegéből adódóan „kívül” rekednek a Bihari-féle típusokon, így az sem igényel különösebb magyarázkodást, hogy miért nem bizonyul megfelelőnek a Frazon-féle osztályozás. A protestáns prédikációkban — amennyiben elfogadjuk az általa használt terminológiát — csak a bántalmazó ördög típusa jelenik meg — a 17. századi protestantizmus már nem hisz a néphit „röpködő boszorkányaiban”, [...] inkább a sátán szolgálatába szegődött, annak erejével másokat megrontó emberek gonoszságát hiszi”³².

²⁹ FRAZON 1998.

³⁰ BIHARI 1980.

³¹ FRAZON 1998. 20.

³² NAGY 1985.

Frazer a magyarországi boszorkánypercek, valamint a hiedelemmondák vizsgálata során — az ördögszövetség típusán belül — összesen 25 motívumot ismertet. Egy próbaként végrehajtott összehasonlító elemzés mutatta ki, hogy ebből a 25 motívumból az általunk vizsgált korpuszban mindössze 4 motívum lelhető fel: (1) az istentagadás, ördög imádása, (2) az ördögtől kapott jel vagy pecsét, (3) az ördöggel folytatott szexuális viszony és (4) az öngyilkosságba való hajszolás motívuma, viszont az ördögszövetség típusának olyan jellegzetes motívumai, amelyek magát a szövetséget hitelesítik, mint például az ördöggel kötött (írásos) szerződés, vagy az ördög alfelére adott csók motívuma, egyáltalán nem kerül elő ezekben a szövegekben. Érdekes néhány példán keresztül bemutatni, hogy a boszorkánypercek, a hiedelemmondák, illetve a prédikációk imént felsorolt 4 közös motívuma nálunk hogyan, milyen variációkban bukkant fel. Nézzünk néhány példát:

(1a) ppk170005 / Sinai 1748–51:40:8–11³³ / * / boszorkányok / ** / ördögnek / adják / magukat / ** / szövetkeznek/ördöggel/**/felbontják/istennel kötött/szövetséget / ** / vissza-keresztelkednek / **/ ördögök / rabjai / *** / beszélük / emberek

(1b) ppk080035 / Ben 1776–1821B:352:13 / * / bűnös / ** / ördöghöz / tsatolja / magát / ** / elhagyja örökségét

(2) ppk080028 / Ben 1776–1821B:312:27 / * / sátán / czimere / képe / ** / van / romlott ember / lelkén

(3) ppk070019 / Ben 1768–87:288:15 / * / ördög / kurvája / ** / lenni / szűnjél meg

(4) ppk070002 / Ben 1768–87:23:32–34 / * / ördög / cselekedete / ** / ösztönzi / júdást / *** / felakassza/magát

A típusalkotás, vagy egy már létező motívumtípusba sorolás újabb problémákat vet fel, ugyanis több olyan kódsorunk van, amit több típusba, vagy éppenséggel egy típusba sem tudunk besorolni, ezért kísérletet tettünk arra, hogy az ördög cselekedete, valamint tulajdonságai alapján válasszuk el a kódokat — ezáltal remélve egy olyan éles határvonal létrejöttét, amely lehetővé teszi a rendszerzést. Ezek a típusok viszont ismét zsákutcába tereltek, hiszen a motívum — legalábbis a Néprajzi Lexikon megfogalmazása szerint — narratív, így már eleve kizárhatjuk a rendszerből az ördög tulajdonságai címkét viselő kategóriát, ugyanis ezek legtöbbször predikatív, vagy jelzős szerkezet formájában fordul elő.

Megjegyeztük, hogy a rendszerezés során problémát okoznak például az olyan kódsorok, amelyek több motívumot sűrítenek magukba, vagy amelyek a fent említett típus négy motívuma közül egyikbe sem sorolhatók be, illetve amelyekből csupán egy variánst találtunk, mint a következő példák mutatják:

ppk080009 / Ben 1776–1821B:107:17–18 / * / hypocriták / ** / tartottak / *** / külsőképpen istennel / *** / belsőképpen / ördöggel

ppk070001 / Ben 1768–87:7:1–4 / * / ördög / mestersége / ** / tart / szövetséget / *** / varázslókkal / *** / ördögi mesterségekkel

ppk070001 / Ben 1768–87:7:5–6 / * / simon mágus / elimas / ** / ámították / embereket / ördögi mesterségekkel

³³ SINAI 1748–51. 40.

A dogmatikáról írottaknál említettük meg Samorjai János prédikátor nevét, aki az ismertetett 1636-os rendtartásában³⁴ összefoglaló képet ad az ördög alakjáról. Az *Eördögghi Kesertetnek Jelenségghiről, és Az Eördög Uiúzesben valo Rendtartásokrol* címet viselő prédikációiban az ördög alakjának lefestésekor bibliai szöveghelyekre támaszkodik, így nála egyáltalán nem találhatók hiedelemmotívumok, s mivel a prédikátorok a rendtartást követték, így a Samorjaival hasonlóságot mutató elemek „eredete” természetesen bibliai. Az utolsóként kiemelt motívumunk bibliai személyek nevéhez kapcsolódik, és a Samorjai-féle rendtartásban is felbukkan a nevük, ott azonban a két prédikációban külön találkozunk e két névvel. Az első prédikációban olvashatunk az „ördögös” Elimasról, aki „el akarta hajtani a tisztartót”³⁵; az ördögüzésről szóló szövegben pedig Simon Mágus neve bukkan fel, aki pénzért akart méltóságot venni, hogy „kinek fejére teszi kezét, az Szent Lelket venne”³⁶. Ez a kódsor tehát nem más, mint két bibliai motívum együttes megjelenése egy harmadik variációban.

Korábban a konkolyhintés motívumának problematikájával kapcsolatban már felmerült (és kissé talán el is sülyedt) Dömötör Ákos exemplum-katalógusa, most ismét ki kell térnünk rá, ugyanis a katalógus tematikus csoportosítása segített visszakeresni a nem bibliai motívumokat is. Dömötör összesen hat olyan motívumot ismertet a katalógusban, amelynek variánsa a vizsgált prédikációs korpuszban is fellelhető. Ezek a következők: *szolgálat az ördögnél (Dömötörmél a 291. motívum), gyertyaalítás Istennek és az ördögnek (389.), az Antikrisztus (265.), az üstökös (329.), az ördög és a gazdag ember (414.), és a báránybőrbe bújt farkas (383.)*.

Emellett azonban számos olyan motívumot is találtunk, amelyek bár sem Frazon Zsófia dolgozatában, sem a Dömötör-féle katalógusban nem szerepelnek, mégis ismétlődnek. Ilyen ismétlődő elemeknek tekinthetők a *dohányzással, az igézéssel kapcsolatos hiedelmek, s néhány mitológiai eredetű motívum is ide sorolható*.

A dohányzás motívuma már némi reményt jelent, az ehhez kapcsolódó motívumok nyilván nem bibliai eredetűek. A Lammer Mária–Nagy Ilona által összeállított *Parasztbibliában*³⁷ két ehhez kapcsolódó történetet találtunk, az első történet szerint a pipa az ördög találmánya, a második szerint viszont Jézus és Szent Péter „bagóval kereskedtek [...]. A Jézus pipált a Péter meg bagózott. Oszt ők terjesztették el a bagót, azért van olyan sok bagós a faluban”. A prédikátorok közül csak Sajószentpéteri István tér ki erre a témára egy 1712-es prédikációban, amelyben persze ő is azt hangsúlyozza, hogy a dohányzás bűn, s hogy a „pipa az ördög-szára, bordája”.³⁸

Egy másik kódsorunk szerint Énok és Illés az Antikrisztus ellen fog harcolni. Nos, mivel ez a motívum bibliai személyek nevéhez kapcsolódik, emiatt ganggal gyaníthatjuk, hogy megtalálható a Bibliában — csakúgy, mint a Benedeknél felbukkanó bibliai motívum, amely Elimas-sal és Simon Mágussal kapcsolatos, s amelynek esgýfajta

³⁴ SAMORJAI 1636.

³⁵ SAMORJAI 1636. 204.

³⁶ SAMORJAI 1636. 209.

³⁷ LAMMER M.–NAGY I. 1985.

³⁸ SAJÓSZENTPÉTERI 1712. 3.

előzményét a Samorjai-féle rendtartásban is megtaláljuk —, előfeltevésünk azonban hamis, ez a motívum a Bibliában nem szerepel, a Parasztbibliában viszont előkerül az Antikrisztus ellen harcoló Illés és Énok alakja.

A vizsgált korpusz egészében mindössze három úgynevezett mitológiai, vagyis antik motívumot találtunk, nem sok haszna lenne ezeket kommentálni, de hadd idézzük őket:

ppk050003/Ppégy 1697:41:18–20*/ördög/cselekedete/**/kivájta/oedipus/saját szemét / ** / hált/anyjával/oedipus

ppk050003/Ppégy 1697:41:21–27*/ördög/cselekedete*/megetette/atreus/thiestessel/saját gyerekeit³⁹

ppk050003/Ppégy 1697:42:1–4*/ördög/cselekedete/**/megöli/oresztész/saját anyját

Az eddigi kutatások alapján tehát mindössze annyi látszik bizonyosnak, hogy a 17–18. századi protestáns prédikációkban megjelenő ördöggép – az előfeltevésektől eltérően – kevés kivételtől eltekintve bibliai „eredetű”, a többi típusba sorolása pedig még várat magára.

IRODALOM

BARTHES, Roland

1997: *S/Z*. Bp.

1996: *A szöveg öröme*. (szerk.: Babarczy Eszter) Bp.

BENEDEK Katalin

1998: *Ördögök és boszorkányok a XV–XVI. századi prédikációs exemplumokban*. In: *Eksztázis, álom, látomás*. (szerk.: Pócs Éva) Bp.

BENEDEK Mihály

1768–87: *Be nem kötött prédikatiok* (Pótlások: 1787–1806) Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára.

1776–1821: *Prédikációi*. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára.

BIHARI Anna

1980: *Magyar hiedelemmonda-katalógus*. In: *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 6. Bp.

DÖMÖTÖR Ákos

1992: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Bp.

FRAZON Zsófia

1998: *Ördögsvévetség*. Szakdolgozat, kézirat.

FOUCAULT, Michel

1999: *Mi a szerző?* In: *uő.*: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen.

GADAMER, Hans-Georg

1984: *Igazság és módszer*. Bp.

³⁹ Dömötörmél is szerepel, de csak 1805-ből először.

KECSKEMÉTI Gábor

1998: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században.* Bp.

LAMMER Annamária – NAGY Ilona (szerk.)

1995: *Parasztbiblia.* Bp.

MASZNYIK Endre

1888: *Evangélikus dogmatika.* Pozsony.

NAGY Géza

1985: *Fejezetek a Magyar Református Egyház 17. századi történetéből. A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai I.* (szerk.: Benda Kálmán), Bp.

PPÉGY

1697–1821: *Protestáns prédikációk és értekezések gyűjteménye.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára.

RAVASZ László

1915: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete.* Pápa.

SAJÓSZENTPÉTERI István

1712: *Ördög-szára bordája, és az általa gyakoroltatni szokott... dohányzás... hét prédikációba foglalva... mellyeket szedegetett Sajószentpéteri István.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára.

SAMORJAI János

1636: *Az Helvetiai Vallason levő Ecclesiáknak egyhazi ceremoniajokrol, es Rend Tartasokrol valo könyvetske.* Lőcse.

SINAI Miklós

1748–1751: *Prédikációi.* Debrecen, Tiszántúli Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára

TÖRÖK István

1985: *Dogmatika.* Amsterdam.

TARNAI Andor

1984: *„A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* (Irodalomtudomány és Kritika) Bp.

ZOVÁNYI Jenő

1977: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.* Bp.

SUMMARY

BÁLINT SÉRA - EDIT SZALÁNSZKI**Like water off the devil's back...****Religious and belief motifs in the 17th–18th century handwritten Protestant manuscripts**

The paper wishes to contribute to the study of the topic by introducing the belief motifs of the Protestant preachings (found among the manuscripts of the Great Library of the Tiszántúli Calvinist District), which is one of the sections of a genre situated between the written and oral, and the elite and popular culture. Belief motifs can be considered to be a kind of source in coexistence with the official religion but ousted from among the written materials - although researchers can only spot some traces of verbalism, which are written, constructed signs in need of further interpretation. Their presence or absence can be a telltale sign.

The paper, however, offers something more than the paradox of researches of this kind: on the one hand it examines the notion of motifs in the context of the science of literature and the theory of literature (from where it incidentally originates), and on the other hand it introduces its instability through examples from preachings and by the „quasi-deconstruction” of the basic oppositions of the notion: form / contents, (marker / marked).

The second half of the paper gives a short summary of the 17th–18th century basic rules and functions of written sermons, then it scrutinizes how far the Protestant Churches themselves, together with the dogmatics, contributed to the spread of the doctrine of the devil's personal existence in folk religiosity. The study analyzes the neuralgic points of the systematization of the variants found not forgetting about the controversial nature of the notion of motifs (the question of categorizing variants into motifs, and motifs into types). Variants themselves are introduced through representative examples and motifs — with special emphasis on the elements pertaining to the devil-alliance type of motifs.

According to the conclusion of the study, the particular genre of sermons' nature and the dogmatics of the Protestant Church prevents the appearance of the phenomenon of folk religiosity in sermons; thus the genre of sermons cannot be considered to be the intersection of the elite and popular culture as viewed from this particular aspect.